

Віталій Нахманович (Київ)

До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943)

Удавати, що питання, пов'язані з подіями Другої світової війни, становлять сьогодні в Україні предмет лише наукового інтересу, є не просто наївним, а глибоко небезпечним з погляду саме цього інтересу. Лише усвідомивши, що дослідник, який звертається до цієї тематики, весь час перебуває під впливом численних суб'єктивних чинників¹, можна спромогтися на їх подолання або хоча б на відверту рефлексію. Серед питань, які викликають найгострішу суспільну реакцію і дослідження яких залишається найзаангажованишим, особливе місце посідає питання про відповідальність за масове знищення різних категорій населення і військовополонених (насамперед євреїв і ромів), яке відбувалося на території, окупованій Третім райхом.

Будь-яке дослідження за згаданою тематикою свідомо або підсвідомо має на меті не просто розкриття певних історичних фактів, а встановлення частки відповідальності (історичної і моральної, якщо не юридичної і матеріальної) конкретних осіб, формувань, установ, організацій і, зрештою, народів. Це вимагає від дослідника особливої відповідальності вже під час постановки проблеми, зокрема, у частині понятійній і термінологічній.

¹ Докладно про це див.: *Нахманович В. Р.* Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукр. наук. конф.* – К., 2005. – С. 18–26.

Передусім це стосується власне визначення складу злочину. Хоча ми і обмежили предмет дослідження участю у каральних акціях, слід визнати, що до сьогодні суспільна свідомість вважає злочинною колаборацію у різних її проявах.

Треба зауважити, що і сам собою термін «колаборація» є ідеологічним і є продуктом політичних концепцій нової доби, що генерували поняття «держави» як самостійного, відокремленого від людей інституту, а лояльність до неї, т.зв. «патріотизм», проголосили абсолютною цінністю. Оскільки таких концепцій існувало й існує багато, то і поняття «патріотизм» і «колаборація» мають різне наповнення за різних умов і у різних країнах. Україна успадкувала радянський, мабуть, найжорсткіший підхід до цієї дилеми, коли «патріотизм» вимагав обов'язкового активного (бажано озброєного) спротиву загарбникам і спротиву саме під радянськими прапорами². Відповідно, за потенційну «колаборацію» вважалося навіть перебування на окупованій території. До того ж межі території, на яку поширювалося поняття «Радянська держава» і від мешканців якої очікувалися прояви «патріотизму», було поширено до кордонів 1941 (якщо не 1945-го) року, тобто у т.ч. на землі, які за півтора роки до того було окуповано саме Радянським Союзом.

Зі свого боку, націоналістична ідеологія вважала за «колабораціонізм» будь-яку співпрацю з радянським режимом, у т.ч. і на території Великої України, незважаючи на те, що попри усі жахи Голодомору і класового терору за понад 20 років панування тут більшовицького режиму значна частина населення (особливо молоде покоління) природно стала сприймати його як «свій».

Далі, слід усвідомлювати, що українські землі впродовж довоєнного, воєнного і повоєнного часів перебували під владою тоталітарних режимів, класичними представниками яких були більшовицький і нацистський, але до яких системно тяжіли режими авторитарні (Польща, Угорщина, Румунія) і фашистські (на зразок Італії, яку мали за взірць ОУН обох відламів). Сьогодні і політологія, і суспільна свідомість воліють бачити у тоталітарній системі лише один її бік, а саме тотальний контроль держави за всіма проявами не лише суспільного, а й особисто-

² Див., напр., постанову Пленуму Верховного суду СРСР від 25 листопада 1943 р. «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» (Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб). – К.; Львів, 2003. – С. 405–406).

го життя. Але не менш, а більш важливим є інший бік тієї системи, який і становить її підґрунтя. Він полягає у тотальному залученні усіх громадян до життя суспільства (але не до суспільного життя) через переконання їх у тому, що кожен є малим, але необхідним гвинтиком загального механізму. Таке розуміння суспільного устрою мало призвести до того, щоб кожен громадянин відчував свою особисту співучасть і особисту відповідальність за долю держави.

Але під час переоцінки цінностей це має також привести до питання про таку ж саме співучасть і відповідальність кожного громадянина вже не за досягнення, а за злочини відповідних режимів. Адже пересічний радянський хлопець, що потрапив до лав Робітничо-селянської червоної армії, захищав не лише «мирний сон своєї родини» і «мирне небо над головами своїх співвітчизників», а й кремлівського диктатора, і всі табори ГУЛАГу. Так само кожен український хлопець, який зголосився до лав бандерівської УПА, не лише боровся з польськими, німецькими і радянськими окупантами, а й мовчазно санкціонував терор служби безпеки ОУН(б) проти мельниківців і бульбівців та Волинську різанину. Нарешті, якщо повернутися до нашої теми, це змушує визнати, що лише завдяки лояльності і перемогам Вермахту були уможливлені усі ті злочини, що їх скоїли на території Райху і окупованих країн спецпідрозділи СД і поліційні загопи. У ширшому розумінні ми можемо стверджувати, що лише завдяки мовчазній (але свідомій) підтримці більшості населення тоталітарні режими мають можливість існувати і, навпаки, їхнє існування припиняється, коли ставлення населення до них та їхньої ідеології перетворюється хоча б на мовчазний опір.

Усвідомлюючи все це, все ж таки маємо визнати, що стосовно зазначених ситуацій можна говорити лише про історичну відповідальність і психологічну співучасть як явища, притаманні певним політичним системам. Фактично ж відповідальними за злочини на окупованій території (у нашому випадку) мають все ж вважатися лише ті особи та структури, які власноруч здійснювали каральні акції, безпосередньо сприяли їхньому виконанню, публічно закликали до них або віддавали відповідні накази.

Наступна проблема полягає у тому, що велика кількість дослідників, які вдаються до цієї теми, оперує не стільки першоджерелами, скільки вже наявними розвідками, значна частина яких має необ'єктивний або недостатньо фаховий характер. Автор мав змогу переконатися у цьому під час вивчення (і спростування) міфу про провідну участь Буковинського куреня у масових розстрілах єврейського населення Києва у ве-

ресні–жовтні 1941 р.³ Такий підхід призводить до того, що замість висвітлення спірних історичних проблем дослідники витрачають час на тлумачення неіснуючих фактів, а також звинувачення або виправдання у нездійснених злочинах. Разом з тим, у такій непевній ситуації спростування одного з усталених міфів має своїм наслідком не подовження прискіпливого дослідження, а побудову нової уявної реальності.

Якщо ми звернемося до заявленої у назві теми, то побачимо, що сьогодні в обігу знаходяться такі сталі міфологеми.

Класичний радянський міф виглядає так: «...органи влади фашистської Німеччини по окупації України поставили перед усіма гітлерівськими військами завдання нещадно знищувати її населення, з тим, щоб звільнити територію України для майбутнього переселення сюди німців. З цією метою провадилося масове знищення радянських людей... Прямими співучасниками злочинів німецько-фашистських загарбників, їхніми поплічниками були українські буржуазні націоналісти... Націоналісти брали участь у каральних акціях проти партизанів і підпільників, вчиняли криваву розправу над партійними, радянськими, комсомольськими працівниками, над мирними жителями... Фашистським окупантам надавали усіляку допомогу антирадянські елементи, що повиповзали зі своїх шпарин»⁴.

Існує і дещо модифікований його варіант: «19 вересня 1941 р. орда гітлерівських вбивць і грабіжників увірвалася до Києва... Розгорнули терористичну діяльність фашистські каральні органи – таємна політична поліція (гестапо), таємна польова поліція (ГФП), оперативні формування, створені для масового винищення радянського населення (“айнзатцгрупи”, “зондеркоманди”), підрозділи військ СС... На допомогу окупаційному апарату і гестапо вони [фашисти. – *В.Н.*] створили так звану “українську охоронну поліцію” з кримінальних елементів і нечисленних зрадників Батьківщини»⁵.

³ Нахманович В. Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // *Укр. іст. журн.* – 2007. – № 3 (далі – Нахманович В. Р. Буковинський курінь). – С. 76–77, 83–87.

⁴ История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. / Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – Киев / Редкол.: Т. В. Главак (пред.) и др. Изд. 3-е. – К., 1982. – С. 355.

⁵ История Киева: В 3-х т., 4-х кн. / Гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. – Т. 3: Киев социалистический / Редкол.: В. И. Супруненко (отв. ред.) и др. – Кн. 1. – К., 1985. – С. 326–327.

Сучасний єврейський міф, власне кажучи, є лише варіантом радянського: «Катів Бабиного Яру було багато... Лише у першій масовій страті взяли участь щонайменше 1200 осіб. Це, першою чергою, головний виконавець – айнзатцкоманда 4а [так у тексті, правильно – “зондеркоманда 4а”. – *В.Н.*]. Приблизно 150 осіб. Їм на допомогу надали 45-й і 303-й поліційні батальйони. Крім того, лютували горлорізи з “Буковинського куреня”, “добровольці” з націоналістичних покидьків, яких було підібрано нацистами заздалегідь. І місцеві, і привізні»⁶.

І далі: «...Бабин Яр був своєрідною прерогативою служби СД. Сюди доставляли на знищення лише тих, хто попередньо проходив “чистилище” у поліції безпеки, у СД»⁷. Але головну увагу цей міф приділяє підручним нацистів: «“Буковинський курінь”... і потім 725 днів тягав до Бабиного Яру усіх, хто був не до вподоби нацистському режимові. Цим уславилися й їх “морально незаплямовані” побратими... з 23-го батальйону поліції безпеки СД [так у тексті, правильно – “23-й поліційний батальйон СД”. – *В.Н.*], із 114, 115, 117 батальйонів поліції, із сотні важкої зброї..., із школи поліції...»⁸. Склад цих підрозділів характеризується так: «До української поліції йшли люди з “бездоганим минулим”. Учорашні карні злочинці та дезертири, позавчорашні петлюрівці та махновці, сьогоднішні грабіжники та вбивці, які з перших днів окупації відчували усі принади погромної вольниці та здирства. Віднині їм було дозволено займатися грабунками, вбивствами, насильництвом на цілком законних підставах»⁹.

Українська міфологія щодо даної теми є насамперед реакцією на радянську або єврейську. Головним її завданням є спростувати «зле єврейське трактування українців, які нібито були німецькими колаборантами»¹⁰. У своєму сучасному, найагресивнішому варіанті вона зосереджується на запереченні масових розстрілів євреїв під час окупації Києва взагалі, просто ігноруючи питання, що нас цікавить¹¹.

⁶ Шлаен А. Бабий Яр: Худож. публіцистика. – К., 1985. – С. 324.

⁷ Там же. – С. 160.

⁸ Там же. – С. 185.

⁹ Там же. – С. 183.

¹⁰ *Омельченко І.* У спільній могилі Бабиного Яру // В боротьбі за українську державність: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / Ред. М. Марунчак. – Львів, 1992 (далі – В боротьбі за українську державність). – С. 901.

¹¹ Тур Т. Правда про Бабин Яр // *Вечірній Київ*. – 1996. – 16, 19 берез.

В іншому, найновішому варіанті міфу визнається факт знищення 40 тис. євреїв у числі 100 тис. киян (треба зауважити, що обидві цифри теж є спірними), але із зауваженням, що «принаймні 7000 із цих 40 000 – на совісті колишнього майора НКВС, етнічного єврея Вадима Майковського. У перші ж години окупації Києва він запропонував свої послуги німцям і був призначений начальником “тубільної поліції”»¹².

А ось як трактує події більш традиційна версія: «В перші дні військової окупації гестапо масово розстріляло й закопало там [у Бабиному Яру. – В.Н.] разом з жидівською частиною населення закладників – українців та протягом майже трьох років окупації масово винищувало в Києві український актив... До гестапо попролазили большевицькі агенти й німецькими руками розправлялися з українцями... Цю “каїнову” роботу форсували “фольксдойчери” й “чорносотенці” – росіяни, що ще недавно маскували себе друзями українців»¹³.

Вже поверхове порівняння різних міфів приводить до таких висновків. Основна відмінність між радянським і єврейським міфами перебуває поза межами нашої теми, а саме у питанні про жертви. Якщо радянська міфологія описує їх як «радянських людей», принципово уникаючи навіть слова «євреї», то міфологія єврейська, навпаки, наполягає на тому, що саме євреї були головним об’єктом нацистського терору, як за характером переслідувань, так і за чисельністю.

У свою чергу, між єврейським і українським міфами є та спільна риса, що обидва вони зосереджують найбільшу увагу на карателях із числа місцевих жителів. Якщо для єврейської міфології це українці, то для української – росіяни та фольксдойче або навіть євреї. Цим вони відрізняються від міфології радянської, яка шукає насамперед політичних ворогів – німецьких нацистів і українських націоналістів.

Слід підкреслити, що визначення міфології як єврейської або української не означає, що її носіями є **ВИНЯТКОВО** особи певного етнічного походження, а лише те, що вона існує **переважно** у відповідному етнічному або етно-орієнтованому середовищі. Так само радянська міфологія не зникла разом із СРСР, а залишилася провідною у сучасній неорадянській російській дійсності, а також у значних прошарках населення пострадянських країн та еміграції, які культивують відповідну систему цінностей.

¹² Ланікура В., Ланікура Н. Бабин Яр: трагедія як товар для гешефту // *Персонал-Плюс*. – 2006. – 22–28 верес. – № 38.

¹³ Ковальський Т. С. Київ під ворожими окупаціями // В боротьбі за українську державність. – С. 838.

Все це надає непоганий матеріал для дослідження генези і структури міфології Другої світової / Великої Вітчизняної війни, але аж ніяк не наближає нас до **реальної** відповіді на запитання: хто все ж таки здійснював каральні заходи в окупованому Києві?

Сьогодні ми вже можемо відтворити загальний перебіг цих подій. Слід виокремити два основних періоди (які хронологічно перетинаються) розстрілів, що відбувалися переважно в районі Бабиного Яру¹⁴.

Перший період тривав з вересня до середини листопада 1941 р. Розстріли у цей час здебільшого проводилися німецькими мобільними підрозділами. У Києві діяли:

1) Частина зі складу айнзатцгрупи С (командир – бригадефюрер СС і генерал-майор поліції д-р Е.О. Раш (Emil Otto Rasch))¹⁵:

– штаб групи;

– зондеркоманда 4а (командир – штандартенфюрер СС П. Блобель (Paul Blobel));

– айнзатцкоманда 5 (командир – штурмбанфюрер СС А. Майєр (August Meier));

– 3-я рота 9-го резервного поліцейського батальйону (командир – капітан поліції В. Крумме (Walter Krumme));

– 3-я рота батальйону військ СС особливого призначення (командир – оберштурмфюрер СС Б. Графхорст (Bernhard Grafhorst)).

2) Частина, підпорядковані головнокомандувачу СС і поліції «Росія–Південь» обергрупенфюрерові СС Ф. Екельну (Fridrikh Ekkeln)¹⁶:

– поліцейний полк «Південь» (командир – підполковник поліції Р. Розенбауєр (Rene Rosenbauer));

– штаб полку;

– «штабна рота» (добровольча розстрільна команда);

¹⁴ Докладно про хронологію розстрілів у районі Бабиного Яру див.: *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации Киева 1941–1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн.* – Кн. 1: Историческая топография и хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К., 2004 (далі – *Бабий Яр: человек, власть, история*). – С. 84–163.

¹⁵ *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И. М. Левитас. – К., 2000 (далі – *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста). – С. 82–84.

¹⁶ *Круглов А.* «Schießt ihn Tot»: роль штаба Еккельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. // *Проблеми історії Голокосту*. – Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 29, 45–47.

– 45-й резервний батальйон (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС М. Бесер (Martin Besser));

– 303-й батальйон (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Г. Ганібал (Heinrich Hannibal)).

3) Крім того, до розстрілів у той чи інший спосіб залучали:

– польову жандармерію;

– частини Вермахту.

Паралельно з тим із середини жовтня 1941 р. до кінця вересня 1943 р. Бабин Яр був місцем регулярних розстрілів, які проводили органи поліції безпеки і СД у щільній співпраці з військовою і цивільною владою Києва. У цьому періоді ми можемо виокремити три основних етапи.

Перший тривав з середини жовтня 1941 р. до весни 1942 р. Він починається на тлі триваючих масових акцій, і в цей час міська військова влада активно залучає для екзекуцій розташовані в Києві підрозділи айзатцкоманди 5.

Другий етап: кінець зими 1942 р. – середина серпня 1943 р. – самотійна діяльність органів поліції безпеки і СД. До розстрілів спочатку залучають підрозділи поліції охорони порядку, а потім спеціально створену роту СД. У цей період у районі Бабиного Яру функціонує Сирецький концтабір, який було створено у квітні–травні 1942 р.

Третій, заключний і найінтенсивніший період регулярних розстрілів у Бабиному Яру, здійснювався на тлі робіт зі знищення трупів, які проводилися у Бабиному Яру в серпні–вересні 1943 р. Роботу вели в'язні Сирецького концтабору, яких було переселено у землянки, розташовані безпосередньо у самому Яру. Концтабір у цей період поступово евакуювали. Роботи почалися 18 серпня і закінчилися 28 вересня 1943 р. Охорону здійснювала особлива команда 1005А, укомплектована виключно офіцерським і унтер-офіцерським складом. У жовтні – на початку листопада 1943 р. у районі Бабиного Яру розстріли знову проводила військова влада Києва.

Зрозуміло, що найбільш делікатними і резонансними з громадсько-го погляду питаннями є ступінь участі у каральних акціях місцевої («української») поліції, а також характеристика її особового складу. Особливо це стосується масового розстрілу євреїв, що відбувся наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. Зауважимо одразу, що наявних у нас на сьогодні документів недостатньо, щоб вичерпно висвітлити ці проблеми. Але деяких висновків дійти ми можемо. Задля того слід дати загальний нарис ситуації з місцевими поліційними структурами у зазначений період.

Київ було зайнято німецькими військами 19 вересня 1941 р., на другий день після відступу Червоної армії. 23 вересня місто передано до тилового району групи армій «Південь»¹⁷, де перебувало до 20 жовтня, коли воно, згідно з наказом А. Гітлера (Adolf Hitler), увійшло до складу райхскомісаріату Україна і було підпорядковано у цивільному відношенні райхсміністру окупованих східних територій А. Розенбергу (Alfred Rosenberg) (в особі райхскомісара Е. Коха (Erich Koch)), а у військовому – головнокомандувачу Вермахту в Україні генералу авіації К. Китцинґеру (Karl Kitzinger)¹⁸. Таким чином, у період, що нас найбільш цікавить, Київ перебував під владою начальника тилового району групи армій «Південь» генерала піхоти К. фон Рока (Karl von Roques).

Генерал фон Рок, який на підвідомчій йому території суміщав військову і цивільну владу, від самого початку війни із СРСР мав опікуватися створенням і функціонуванням місцевих поліцейних структур. Вже 2 липня ним було визначено, що «у всіх населених пунктах, зайнятих частинами і підрозділами Вермахту чи німецької поліції, за підтримання порядку відповідають лише армія або німецька поліція... Лише у тих населених пунктах, які не зайняті німецькою армією чи поліцією, українським підрозділам самооборони [так німці визначали створену за ініціативою жителів місцеву міліцію. – В.Н.] дозволяється ношення зброї з метою підтримання порядку і захисту від російських солдат, які відбилися від своїх військ і займаються мародерством»¹⁹.

В інших директивах уточнювалося, що «кількісний склад місцевої української міліції, за винятком дрібних населених пунктів, не повинен перевищувати 1% від загальної кількості населення». Щодо озброєння української міліції було підкреслено, що мова може йти лише про легку зброю, яка видаватиметься в особливих випадках, а весь інший час має перебувати під охороною німецьких військових або поліцейних служб²⁰.

22 липня видано додаткові директиви, які вимагали повної здачі зброї, у т.ч. українською міліцією, оскільки тилловий район групи армій «Південь» вважався «замиреним». В окремих населених пунктах, які «не можна було вважати повністю замиреними», польовим комендатурам

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. КМФ–8, Т–501, рол. 25, к. 879.

¹⁸ Там само, рол. 6, к. 192.

¹⁹ Там само, рол. 7, к. 416.

²⁰ Там само, к. 407–408.

дозволялося **після** повної здачі зброї знову видати її українській міліції «для захисту населення» із розрахунку одна гвинтівка з 10 набоями на десять міліціонерів²¹.

24 серпня фон Рок видав директиви стосовно боротьби з партизанами. У них, зокрема, зазначалося, що «українську міліцію слід використовувати для розвідувальних завдань, а також охоронної служби. Міліції бойових завдань поки що не надавати»²².

До осені стало зрозуміло, що досягти замирення окупованої території буде важче, ніж уявлялося спочатку. 16 вересня шеф Головнокомандування Вермахту (ОКВ) генерал-фельдмаршал В. Кайтель (Wilhelm Keitel) видає наказ про боротьбу з партизанським рухом, у якому з посиленням на вказівки Гітлера вимагав «уживати найрішучіших заходів для того, щоб укріпити авторитет окупаційної влади». Оскільки, вів далі Кайтель, «життя людини у відповідних країнах переважно нічого не варте,.. застрашливого впливу можна досягти лише за допомогою жорстоких заходів. Спокутою за життя кожного німецького солдата у таких випадках має слугувати назагал кара на горло 50–100 комуністів. Способи цих страт мають підвищити ступінь застрашливого впливу». Але на той час німці ще сподівалися обійтися власними силами. «Як правило, – йшлося у наказі, – місцеві сили не мають бути залучені для впровадження таких насильницьких заходів... Разом з тим слід широко використовувати видачу премій і винагород населенню для того, щоб домогтися його допомоги у відповідній формі»²³.

Підсумковим документом, який окреслює ставлення німецької військової влади до української поліції впродовж 1941 р., можна вважати директиви стосовно «допоміжних сил з місцевого населення», які було видано 14 листопада наступником фон Рока генералом піхоти Е. Фридеричі (Erich Friderici).

«Великі завдання німецьких охоронних сил у тиловому районі потребують активного залучення надійної частини місцевого населення для несення різного роду допоміжної служби...

Існують такі види допоміжних формувань:

²¹ Там само, к. 417.

²² Там само, к. 412.

²³ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). Изд. 3-е. – М., 1985 (далі – Преступные цели – преступные средства). – С. 82–83.

а) Українська допоміжна поліція. Вона слугує для виконання місцевих завдань (у сферах поліційній, наведення порядку і охорони) польових і гарнізонних комендатур, а також громад, і, відповідно, підпорядкована їм. Для активної боротьби з партизанами її можна залучати лише у надзвичайних випадках...

б) Допоміжні караульні команди для виконання охоронних і караульних завдань. Їх, поряд з німецькими караульними силами, використовують для охорони військовополонених і об'єктів, що підлягають охороні»²⁴.

Але військова влада була не єдиною, яка опікувалася встановленням «Нового порядку» у щойно окупованих районах України. Не випадково у складеному 1944 р. підсумковому огляді «Організація військового управління» зазначалося, що «у поліційній сфері панувала майже нездоланна роз'єднаність... Жоден із численних поліційних органів не був підпорядкований один одному, але кожен слідував за збереженням своєї самостійності». Серед структур, які були дотичні до репресій, зазначено: айнзатцгрупи, «основним обов'язком яких було вирішення єврейського питання і боротьба проти комуністичних проявів»; таємна польова поліція (ГФП), яка «опікувалася переважно розслідуванням диверсійних актів, ворожими агентами, шпигунами, партизанами та їхніми пособниками»; польова жандармерія, яка «виконувала поліційні функції з підтримання порядку»; нарешті, частини СС і поліції, які «брали участь майже у всіх аспектах роботи поліції безпеки»²⁵.

Між іншим, усі перелічені структури мали право залучати до своєї діяльності місцеву поліцію. Так, у вже згаданих директивах Фридерічі, зокрема, наголошувалося, що «головнокомандувач СС і поліції може також долучати до своїх німецьких сил формування допоміжної поліції з місцевого населення, що носять назву “шудцманшафт”. Вони також підлягають розпорядженням райхсфюрера СС і шефа німецької поліції»²⁶.

Але нас наразі більше цікавитиме досвід у цьому питанні інших підрозділів, що підпорядковувалися шефу Головного управління імперської безпеки (РСГА) Р. Гайдріху (Reinhard Heydrich) (тобто зрештою тому ж таки райхсфюрерові СС Г. Гімлеру (Heinrich Himmler)), – айнзатцгруп поліції безпеки і СД. На особливу нашу увагу, зрозуміло, заслуговуватиме айнзатцгрупа С, очолювана доктором юриспруденції і політичної економії, бригадефюрером СС О. Рашем.

²⁴ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 6, к. 545.

²⁵ Там само, рол. 34, к. 885–886.

²⁶ Там само, рол. 6, к. 545.

Від першого дня війни айнзатцгрупа впевнено крокувала Україною. Лише зондеркоманда 4а «героя» Бабиного Яру штандартенфюрера СС П. Блобеля станом на середину вересня знищила 15 000 осіб²⁷. Зауважимо, що пізніше військові завжди підкреслювали: айнзатцгрупи «не було підпорядковано жодному військовому відомству, вказівки від вищих інстанцій вони отримували власними каналами за умов збереження найсуворішої таємності. До їхніх справ не було допущено втручання або вплив будь-яких інших служб»²⁸. Незважаючи на це, реальні стосунки з армією у них в цілому були непоганими. «У колах Вермахту, – доповідав у серпні д-р Раш, – виявляється постійно зростаюча зацікавленість і розуміння завдань і потреб поліції безпеки. Особливо це можна спостерігати під час страт. З іншого боку, Вермахт сам докладає зусиль для того, щоб сприяти виконанню завдань поліції безпеки. Так, нині до всіх служб айнзатцгрупи надходять повідомлення Вермахту про виявлених комуністичних функціонерів і євреїв»²⁹.

Щоправда, військові начальники намагалися утримати вояків від безпосередньої участі в «акціях». Так, 10 серпня головнокомандувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал В. фон Райхенау (Walter von Reichenau), солдати якого згодом візьмуть Київ, беручи до уваги непоодинокі випадки, коли «вільні від служби німецькі солдати добровільно пропонують СД свою допомогу при проведенні страт, бувають присутніми на таких заходах як глядачі і при цьому їх фотографують», наказав заборонити «будь-яку участь солдатів армії як глядачів або виконавців у стратах, щодо проведення яких немає наказу військового начальника»³⁰.

Але були службовці й інших родів військ, щодо яких наказ фон Райхенау не мав сили. «21 і 22 вересня, – звітувала гарнізонна комендатура Умані, – СД проведено облаву на євреїв... Окремі військовослужбовці Люфтваффе і організації Тодта намагалися взяти участь у єврейській акції, але призначена гарнізонною комендатурою польова жандармерія та інші патрулі завадили цьому, щоб забезпечити Вермахт від політичних акцій, які має проводити винятково СД»³¹.

²⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002 (далі – Сборник документов об уничтожении евреев). – С. 75.

²⁸ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 34, к. 885.

²⁹ Сборник документов об уничтожении евреев. – С. 52.

³⁰ Там же. – С. 49–50.

³¹ Там же. – С. 93.

Такі інциденти змусили вже головнокомандувача групи армій «Південь» генерал-фельдмаршала Г. фон Рундштедта (Gerd von Rundstedt) 24 вересня звернутися до підлеглих йому військ з наказом, у якому він підкреслив, що «розслідування і боротьба проти тенденцій і елементів, ворожих Райху (комуністів, євреїв тощо), у тих випадках, коли вони не входять до складу збройних сил противника, є в и к л ю ч н о [розрядка документу. – В.Н.] завданням зондеркоманд (айнзатцкоманд) поліції безпеки і СД, які вживають усіх необхідних заходів на власний розсуд». Рундштедт наголосив, що «індивідуальні акції військовослужбовців або їхня участь у протиеврейських ексцесах українського населення забороняються; військовослужбовцям також забороняється спостерігати або фотографувати акції, що їх проводять зондеркоманди»³².

Попри ці накази у стосунках айнзатцгрупи з армією особливих ускладнень не простежувалося. «Як наслідок успішної роботи, – звітував д-р Раш наприкінці жовтня, – айнзатцгрупа поліції безпеки користується великою повагою, зокрема, штабу армії... Головнокомандувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал фон Райхенау також неодноразово високо оцінював роботу айнзатцкоманд і через те підтримує інтереси СД у своєму штабі...

Лише з єврейського питання до останнього часу не в змозі були досягнути повного порозуміння зі службами Вермахту... На жаль, айнзатцкоманди часто змушені терпіти більш або менш приховані закиди через свою непохитну позицію у єврейському питанні. Інших труднощів було додано завдяки наказу ОКХ [Головнокомандування сухопутних військ. – В.Н.], яким СД було заборонено з'являтися у пересильних таборах. Зазначені труднощі, ймовірно, тепер усунуто новим наказом ОКВ; у цьому наказі ясно сказано, що Вермахт має співпрацювати у вирішенні цієї проблеми»³³.

І Вермахт співпрацював. «Серед страчених зондеркомандою 4а у другій половині жовтня 1941 р., – йшлося в одному з наступних звітів, – поряд з відносно невеликою кількістю політичних функціонерів, активних комуністів, диверсантів тощо, є, в першу чергу, євреї і більшу частину з них становлять євреї-військовополонені, яких передав Вермахт. На прохання коменданта табору військовополонених у Борисполі взвод зондеркоманди 4а стратив 14 жовтня 1941 р. 752 і 18 жовтня 1941 р.

³² Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сб. док. и материалов / Ред. И. Арад. – Иерусалим, 1992. – С. 51–52.

³³ Сборник документов об уничтожении евреев. – С. 95–96.

357 євреїв-військовополонених, з-поміж яких декілька комісарів і 78 поранених євреїв, що їх було передано лікарем табору»³⁴.

Але все це було, так би мовити, пасивне сприйняття. Сил не вистачало. Вже на початку вересня д-р Раш інформував Берлін: «Оскільки занадто слабкі команди у великих містах не в змозі самі вирішувати свої завдання, великого значення набуває створення служби охорони порядку з перевірених, особливо надійних українців; поряд з тим з великим успіхом створюється, переважно з фольксдойче, мережа інформаторів»³⁵.

Ці «надійні українці» дійсно раз у раз ставали у пригоді. Зі щоденних «Донесень про події у РСР» (зведених у РСГА звітів окремих айнзатц-груп):

«У Сокалі... 29 червня за допомоги української міліції було виявлено ще 117 активних комуністів й агентів НКВС, яких того ж дня було страчено. ...30 червня... за допомоги місцевих надійних українців було схоплено і ліквідовано 183 єврейських комуністів»³⁶.

«6 вересня 1941 р. команда 4а провела єврейську акцію у Радомишлі. ...команда 4а розстріляла 1107 дорослих євреїв, а українська міліція – 561 єврейську дитину»³⁷.

«В Іванкові зондеркомандою 4а за підтримки міліції 19 вересня 1941 р. проведено акцію, під час якої було схоплено і ліквідовано 166 осіб»³⁸.

«Передовою командою зондеркоманди 4а 4 жовтня 1941 р. у Переяславі за допомоги українських агентів проведено єврейську акцію. Загалом було схоплено і ліквідовано 537 євреїв (чоловіки, жінки і підлітки)»³⁹.

«22 жовтня у Козельці поряд з 11 комуністами і партизанами, яких було передано Вермахтом, було страчено 125 євреїв – залишок від до-воєнної маси у понад 2000. У зв'язку з цим українська міліція, яку було створено у Козельці, стала у пригоді під час згону і для забезпечення робочою силою для риття ям»⁴⁰.

Ось на такому тлі 29–30 вересня було проведено київську «грос-акцію», як її було визначено в одному зі звітів айнзатцгрупи С⁴¹. Перед

³⁴ Там же. – С. 97.

³⁵ Там же. – С. 71.

³⁶ Там же. – С. 33.

³⁷ Там же. – С. 74.

³⁸ Там же. – С. 92.

³⁹ Там же. – С. 91.

⁴⁰ Там же. – С. 100.

⁴¹ Там же. – С. 94.

тим, як почати розгляд питання щодо складу її виконавців і розподілу між ними «обов'язків», треба зробити кілька зауважень стосовно джерел, в яких тією чи іншою мірою висвітлено питання, які нас найбільше цікавлять: ступінь залучення до страт місцевої поліції, її кількісний склад, загальна характеристика особового складу, роль у її діяльності членів ОУН. Як вже було зазначено, таких джерел сьогодні у нашому розпорядженні небагато (можливо, подальша робота в архівах різних країн дасть змогу ґрунтовніше підійти до цієї проблеми), а з тих, що є, багато містять дуже непевні відомості.

Розпочнемо зі спогадів тих, хто 1941 р. у складі похідних груп ОУН(м) дістався Києва і долучився до розбудови національного життя. Можна виокремити два типових підходи. Перший репрезентує К. Радзевич, який вважає за свій обов'язок рішуче спростувати усі закиди з цього приводу. «Другу неправду, – пише він, – яку я хотів би опрокинути, це поширювану залюбки деякими жидівськими колами казку, мовляв, українці брали участь у розстрілах жидівського населення Києва у Бабиному Яру... **Про те, що Гестапо переводило нещадно розстріли жидів в околиці Бабиного Яру, мені в той час не було відомо, хоча я брав доволі активну участь у налаштуванні різних ділянок життя Києва** [виділено мною. – В.Н.]. Уже згодом довідався я, що нищення жидівського населення міста переводили виключно гестапівські відділи, що більшими групами прибули для цього до Києва. З оповідань одного з пізніших моїх знайомих, а тодішнього полоненого вояка Червоної армії я довідався, що **Гестапо послуговувалося полоненими для чисто порядкової праці при сортуванні одежі** [виділено мною. – В.Н.], яку німці здирали з жидів перед розстрілом у Бабиному Яру»⁴².

Цей дуже рішучий пасаж містить у собі одне неймовірне твердження і одне неправдиве. Неймовірним, з огляду на весь комплекс наявних свідчень людей, які просто перебували на той час у Києві (йдеться про свідочтва тих, хто не мав особливих підстав ані щось приховувати, ані вигадувати), є те, щоб Радзевич навіть **не знав** про масову страту євреїв у Бабиному Яру. Неправдивим же є визначення тих, хто був залучений до сортування одягу розстріляних. Як ми побачимо надалі, вони на той час вже не були військовополоненими.

⁴² Радзевич К. Перша київська похідна група ОУН // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні / Ред. К. Мельник, О. Лашченко, В. Верига. – К., 1994 (далі – На зов Києва). – С. 129–130.

Усе це змушує поставитися з певним сумнівом і до інших тверджень Радзевича. Відносно нашої проблематики це наведені ним дуже цікаві факти, які начебто викривають деякі непринадні сторони внутрішньої боротьби між різними течіями руху Опору. Ось лише два з них.

Перший мав місце ще за перебування похідної групи у Фастові, коли Радзевича з товаришами несподівано заарештувала польова жандармерія. Наразі «виявилось, що комендант української поліції Фастова, бандерівець Я., довідавшись про прибуття до Фастова нашої похідної групи, зробив брехливий донос до комендатури в надії, що цим способом нас “зліквідує”. Інцидент щасливо закінчився там же, серед дороги, і ми в доброму настрої вернулися на свої квартири»⁴³. Аналогічний випадок мав пізніше місце й у Києві. «Пригадую, – пише Радзевич, – як у жовтні чи в листопаді 1941 р. до будинку кол[ишньої] більшовицької міліції припроваджено до сл. пам. Р. Гордона [шефа слідчого відділу української поліції м. Києва. – В.Н.] групу бандерівців, яких в невідомий спосіб “викрили” члени т.зв. слідчого відділу поліції, як пізніше виявилося, просякнутої большевицько-німецькими агентами. Ціллю арешту було: використати існуючий між націоналістами антагонізм для знищення бандерівської групи. Зорієнтувавшись в ситуації, сл. пам. Гордон, бачучи явну провокацію, наказав звільнити усіх арештованих і не допустити до того, щоб вони попали в руки Гестапо»⁴⁴.

Інший, найпоширеніший підхід репрезентує д-р Я. Шумелда. У спогадах він просто оминає початковий період діяльності української поліції Києва. Про її існування він згадує лише у зв'язку з переходом Києва під управління німецької цивільної адміністрації, коли «до столиці України надтягали... емісари Коха та його Райхскомісарјату. Від часу їхнього приїзду зразу помітним ставав німецький натиск на різні ділянки адміністрації. Перші удари пішли по київській порядково-кримінальній поліції, де арештовано Гордона-Біду, та куди, на німецький наказ, впроваджено групу місцевих “фольксдойчерів російського походження”. Предметом німецьких втручань і реорганізації стала також Команда та районні станиці Української Порядкової Поліції»⁴⁵.

Небагато чим допомагає нам і низка нарисів про історію організації міської української поліції та її районних відділів, які було підготовлено їхніми керівниками у серпні 1942 р. на прохання Музею-архіву перехо-

⁴³ Там само. – С. 124.

⁴⁴ Там само. – С. 134.

⁴⁵ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід // На зов Києва. – С. 115.

дової доби. Про перші тижні існування майбутньої Української охоронної поліції (УОП) сказано лише таке:

«1. Коли Німецька Армія увійшла до Києва дня 19 вересня 41 року свідомі громадяни почали відразу думати про унормоване життя столиці.

21 вересня прибув до Києва п. Богдан Коник з відділом 18 козаків, що були в службі Української Поліції Житомирської області. Ця мала група була зав'язком У.О.П. 23 вересня прибуває до Києва козацька сотня під командою пор. Кедюлича Івана, щоб повнить службу з наказу німецького військового командування...

29 вересня починає працювати Штаб (тоді називається Команда Української Поліції). Командантом міста є призначений пор. Орлик. Він починає організовувати перші райони: Подільський, Софіївський [до війни – Молотовський район. – *В.Н.*], Богданівський [до війни – Ленінський район. – *В.Н.*] і Куринівський. З днем 1 жовтня ці райони приступили до виконання поліційної служби»⁴⁶.

З інших довідок ми дізнаємося, що охоронну поліцію Святошинського району Києва було створено «на початку жовтня»⁴⁷, Печерського – «у першій половині жовтня»⁴⁸, Залізничного – 10 жовтня⁴⁹, Ярославського (до війни – Кагановичського) – 15 жовтня⁵⁰, Шевченківського (до війни – Сталінського) – 20 жовтня⁵¹, Дарницького – 23 жовтня⁵². Звіту поліції Володимирського (до війни – Жовтневого) району не збереглося.

Таким чином, більшість районних відділів української поліції розпочали свою роботу, вже начебто коли, як було зазначено у звіті Святошинської поліції, «такого елемента, як жидів, енкеведистів та комуністів почти в районі не було, не рахуючи окремих осіб, які були своєчасно виявлені»⁵³. Але не всім так пощастило. «Роботи було багацько, – зазначалося у звіті Ярославської райполіції. – Жиди мстили німецькому та українському народу, палили окремі будинки та різали телефонні дроти – треба було ловити та нищити гадів. Довелося працювати день і ніч... Період часу від 15 жовтня до 1-го січня 1942 року – це період напруженої

⁴⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2412, оп. 2, спр. 227, арк. 2.

⁴⁷ Там само, спр. 221, арк. 1.

⁴⁸ Там само, спр. 226, арк. 1.

⁴⁹ Там само, спр. 223, арк. 2.

⁵⁰ Там само, спр. 224, арк. 2.

⁵¹ Там само, спр. 222, арк. 2.

⁵² Там само, спр. 225, арк. 4.

⁵³ Там само, спр. 221, арк. 1.

роботи, як організаційної, так і практичної по боротьбі з жидо-більшовицькою агентурою й остатками жидів, які весь час на шляху нашої роботи активно шкодували й намагалися зірвати нашу роботу»⁵⁴. Поліцаї сумлінно спричинилися до виконання «Наказу ч. 5» коменданта Орлика:

«Всім керівникам будинків м. Києва до 24-х годин зголосити всіх жидів, працівників НКВД та членів ВКП(б), що мешкають в їх будинках, – до найближчих районних Комісаріатів та Команди Української поліції м. Києва, по вул. Короленка 15, другий поверх.

Затаєння цих людей матиме наслідком смертну кару.

Керівники цих будинків та двірники мають право самі приставляти жидів до жидівського табору, який міститься при таборі полонених по вул. Керосинній»⁵⁵.

Хоча справ вистачало і без того. Так, Залізничний «Район Поліції за весь час проробляв слідуючі роботи: допомагає Німецькому Командуванню, Миській Управі, районній управі та іншим організаціям у виконанні та проведенні в життя різних постанов та наказів, охороняє різні об'єкти, як то: на товарній станції, на аеродромі, Пост Волинський, на ТЕЦ'і, на Київському вокзалі, і інші тимчасові об'єкти. Постійні патрулі по району, особливо вночі підтримують належний порядок в районі, стежать за додержанням затемнення.

Велику роботу проведено в справі відправки робочої сили до Німеччини, шляхом допомоги Рай. Управі та Біржі Праці в примусовій відправці та шляхом виявлення облавами та відправки до Німеччини різних небажаних для залишення в м. Києві елементів: спекулянтів, ледарів»⁵⁶.

У Печерському районі «крім охорони поліція виконує слідуючі роботи:

1. Виловлення ворожих елементів.
2. Вилучення пограбованого безгосподарчого майна.
3. Розслідування причин пожеж у районі.
4. Нагляд за очисткою району від бруду та догляд за його санстаном.
5. Організує з допомогою РайУправи через кербудів охорону будинків пожильцями...

Починаючи з 7 квітня [1942 р. – В.Н.] Командатура р-ну допомагає Районній Управі в проведенні роботи великої ваги – вербування робочої сили до Великонімеччини»⁵⁷.

⁵⁴ Там само, спр. 224, арк. 3–4.

⁵⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 121, арк. 7.

⁵⁶ ДАКО, ф. Р–2412, оп. 2, спр. 223, арк. 2.

⁵⁷ Там само, спр. 226, арк. 1.

Дарницькою поліцією, дарма що її було зорганізовано останньою, «з перших кроків було проведено такі важливі заходи:

1. Видано наказу та організовано прийом від населення зброї, яка потім була передана до Ортскомендатури.

2. Проведено за наказом реєстрацію комуністів та бувших працівників НКВД й міліції (було зареєстровано 140 комуністів).

3. Сконфісовано за наказом у населення безгосподарче та пограбоване майно»⁵⁸.

А «завдяки тому, що в свій час та цілком правдиво і своєчасно органам СД були передані советські активісти та весь підозрілий елемент, тим запобігано терористичних актів та диверсій, які на терені Дарницького району не проявились й досі в жадному випадку»⁵⁹.

Проте все вищевикладене не допомагає відповісти на головне питання: якою була роль української поліції у розстрілах 29–30 вересня 1941 р., оскільки, як ми переконалися, міську поліцію у цей час було щойно створено, а районних відділів не існувало взагалі. Наразі це і було одним із аргументів Радзевича, який зазначав, що на той час «ані української Управи міста, ані української поліції ще не було можливо... належно зорганізувати. Правда, сот. О. [йдеться про поручика Орлика (А. Конкеля). – В.Н.], що став першим комендантом київської поліції, зачав був організувати і комплектувати поодинокі станиці поліції у місті, проте це були початки порядкування знищеного вогнем Києва»⁶⁰.

Але річ у тім, що на той час склад місцевих поліційних формувань у Києві не обмежувався регулярною міською поліцією з райвідділами. І тут ми маємо звернутися до найінформативнішого українського джерела – нарису з історії української поліції м. Києва до кінця 1941 р., який було підготовлено влітку 1942 р. одним із її неформальних тогочасних провідників під псевдо «Ксенон»⁶¹.

У звіті «Ксенона» також не йдеться про масові розстріли і причетність (або непричетність) до них місцевої поліції. Натомість автор звіту дуже докладно знайомить нас з хронологією постановляння поліції (хоч,

⁵⁸ Там само, спр. 225, арк. 4–5.

⁵⁹ Там само, арк. 7.

⁶⁰ Радзевич К. Зазн. праця. – С. 130.

⁶¹ Різні погляди щодо питання про авторство і обставини появи документа див.: Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва в час німецької окупації // Київ і кияни: Матеріали грудневої 2005 р. наук.-практ. конф. Музею історії м. Києва. – К., 2005. – С. 74; Нахманович В. Р. Буковинський курінь. – С. 78–80.

як ми побачимо надалі, у нього присутня тенденція зсувувати дати подій), її завданнями з погляду українського націоналіста, нарешті, з перебігом наступного очищення її німецькою владою від національно свідомого елемента⁶². Для нас важливо, що восени 1941 р. місцеву поліцію становили три т.зв. «курні»: «курінь “Київ”...», курінь “Буковина”...», курінь по районах...», який був фактично міською поліцією, бо обнімав 12 районів Києва [тобто 11 районів і підрайон “КРЕС”⁶³ – Київської районної електростанції (сучасної ТЕЦ-2) на Рибальському півострові. – *В.Н.*]⁶⁴. І якщо Буковинський курінь з’явився у Києві лише у першій половині листопада⁶⁵, то Київський курінь, який тоді ще не мав власної назви і звався просто «курінь поліційної залоги», був першим українським поліційним формуванням у Києві і саме з нього потім було взято перших поліцаїв для несення служби по районах⁶⁶. Якою ж була чисельність майбутнього Київського куреня у перші тижні його існування?

Після передачі Києва 23 вересня до складу тилового району групи армій «Південь» він опинився у зоні відповідальності 454-ї німецької охоронної дивізії⁶⁷, до якої вже входила територія Житомирської області⁶⁸. 4 жовтня штаб дивізії звітував: «Внаслідок нестачі німецької поліції було зорганізовано українську поліцію... По всій зоні відповідальності дивізії її склад становить 6000 осіб. Мало місце прагнення створити підрозділи допоміжної поліції не лише в містах, а й у найвіддаленіших селищах, де вони особливо проявили себе у боротьбі проти банд»⁶⁹. Скільки ж з тих 6000 поліцаїв знаходилось у Києві?

«Ксенон» писав, що «вже в перших днях [він дістався Києва того ж 23 вересня. – *В.Н.*] наша поліція складалася з 45-ти чоловік звичайної поліції та 5-х слідчих... Коло 1.10 приїхало два транспортні поліції з Житомира в силі яких 150 чоловік... Цей гарнізон з бігом короткого часу... був доповнений до 300 чол.»⁷⁰. Радзевич, який став курінним ад’ютан-

⁶² Кучерук О. Зазн. праця. – С. 79–88.

⁶³ ДАКО, ф. Р-4437, оп. 1, спр. 1, арк. 384.

⁶⁴ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 84.

⁶⁵ Про дату появи Буковинського куреня у Києві восени 1941 р. див.: *Нахманович В. Р. Буковинський курінь. – С. 80–83.*

⁶⁶ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 82–83.

⁶⁷ ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, Т-501, рол. 5, к. 1120.

⁶⁸ Там само, к. 1188.

⁶⁹ Там само, к. 1376–1377.

⁷⁰ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 82.

том Київського куреня, взагалі стверджує, що той з'явився у Києві «в жовтні або на початку листопада»⁷¹. Але у нас є вагомі підстави для того, щоб підкорегувати цю хронологію. Річ у тім, що у щоденному зведенні 454-ї охоронної дивізії за **29 вересня (!)**, зокрема, зазначено: «На бажання міської комендатури Києва у розпорядження 195-ї польової комендатури надано **300 українських допоміжних поліцаїв** [виділено мною. – *В.Н.*], які відбули підготовку на місці та добре знайомі з умовами Києва»⁷². Саме ці 300 поліцаїв мали бути задіяні у розпочатій того дня «грос-акції», до якої найактивніше долучився військовий комендант міста, а перед тим начальник тієї самої 195-ї польової комендатури генерал-майор К. Ебергард (Kurt Eberhard)⁷³.

Набагато простіше розв'язати наступне питання: з кого складалася на цей час київська поліція. У вже згадуваних директивах Фридерічі від 11 листопада було визначено, що допоміжні караульні команди «слід формувати: 1) зі звільнених військовополонених тих етнічних груп, які підлягають звільненню; 2) завербованих місцевих жителів»⁷⁴. З тих же джерел формували й місцеву поліцію.

«Ксенон», який з 10 по 22 вересня перебував у Житомирі, писав: «Склад гарнізону обласної поліції був 75% з більшовицьких полонених. Ці люди були босі, обідрані, оскільки їх набрали з таборів полонених, не було що їсти, не було води, не було чим накритися, спали на соломі, балакали тільки російською мовою, але проте проходили вишкіл, повнили службу, та завжди були бадьорими, між ними було дуже багато патріотичного елементу»⁷⁵. Шумелда, який теж у той час побував у Житомирі, по війні згадував «недавніх червоноармійців, що зараз працювали в українській поліції», «під забрудженими шинелями» яких, як і «під бідним одягом житомирських жінок, що часто виконували чоловічі роботи, жила незламана душа та билося тверде серце українських патріотів і патріоток»⁷⁶. Як ми пам'ятаємо, саме з Житомира прибули перші київські поліцаї, склад яких, за свідченнями «Ксенона», потім повнили знов-таки «з таборів полонених»⁷⁷. Радзевич також підтверд-

⁷¹ Радзевич К. Зазн. праця. – С. 131.

⁷² ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 5, к. 1279.

⁷³ Круглов А. Энциклопедия Холокоста. – С. 83.

⁷⁴ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 6, к. 545.

⁷⁵ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 80.

⁷⁶ Шумелда Я. Зазн. праця. – С. 112–113.

⁷⁷ Кучерук О. Зазн. праця. – С. 82.

жує, що майбутній Київський курінь було «зорганізовано з полонених Червоної армії в Житомирі заходами членів ОУН»⁷⁸.

Як це відбувалося, згадував у січні 1942 р. Ю. Таркович, колишній редактор газети «Карпатська Україна», один із тих закарпатців, хто з початком радянсько-німецької війни вирушив на Велику Україну розбудовувати незалежну державу. В Житомирі він взяв участь у формуванні місцевої поліції. «Число поліцаїв, – писав він, – постійно збільшувалося. Ми приймали нових, добираючи передусім з табору.., що був недалеко від Житомира.., де було 8–10 тисяч полонених... Справа нелегка. Приходимо до табору і перед нами – тисячі сірих шинель, з яких видно тільки худі зарослі жовті обличчя. Безліч людського нещастя... Із цього набирати поліцію.

– Хто хоче служити в українській поліції?

Хвилинку мовчанка, опісля підноситься кілька тисяч рук. Всі хочуть до поліції. Бачу що з цього нічого не вийде. І знов:

– Хай піднесуть руки тільки українці, – кричу.

І знов всі до одного підносять худі руки. І всякі кавказькі та сибірські народи, калмики, татари, осетинці, чуваші і хто ще зна, що за народи. Всі вони тепер почувають себе українцями. Кожен хоче вибратися тепер з табору для полонених...

Вибирати нам було дуже важко і часто вирішували кращі чоботи полоненого. Взуття у нас було мало, а поліція боса не могла бути. Труднощі були ще й у тому, що багато українців не знало української мови. Перед звільненням Києва мій відділ мав уже 700 поліцаїв, крім того я мав ще вибирати 300 до поліції у Києві. І на цих майже 1000 людей було спочатку тільки 3 старшини. Щойно згодом прибули ще й інші»⁷⁹.

Тут треба зупинитися. Знайомство з українськими джерелами мемуарного характеру неодмінно залишає враження, що організація і кермування українською поліцією у перші місяці її існування становили справу виключно діячів ОУН, до якої німці не втручалися. Саме з цим, на наш погляд, пов'язані спроби мемуаристів хоч би як зректися будь-якої причетності місцевої поліції до масових каральних акцій окупантів. Але чи відбиває це враження реальність?

Задля того, щоб одержати відповідь на це запитання, треба зрозуміти, якого значення надавали поліції чільники ОУН на початку війни. Згадаймо, що їх сподівання на легальне створення самостійної армії, союзної Вермахту, не виправдалися. Німці обмежилися пропо-

⁷⁸ Радзевич К. Зазн. праця. – С. 131.

⁷⁹ ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 3, спр. 14, арк. 41зв., 42зв., 43зв.

зицією створити два українських батальйони. Цю пропозицію мельниківці відкинули, а бандерівці на неї пристали, через що і виникли т.зв. «Дружини українських націоналістів» – «Роланд» і «Нахтігаль»⁸⁰. Але оскільки було зрозуміло, що ніхто Україні незалежності не подарує, основні течії національно-державницького руху вдалися до створення нелегальних або напівлегальних формувань. У перші місяці війни ними стали: Українська повстанська армія (УПА) «Поліська січ» отамана Т. Бульби (В. Боровця), яка оголосила себе вірною Уряду УНР в екзилі, Українська національна революційна армія під проводом лейтенанта Легенди (І. Климів), що підлягала ОУН С. Бандери, і Буковинський курінь сотника П. Войновського, який діяв за наказами Проводу українських націоналістів (ПУН) на чолі з полковником А. Мельником⁸¹.

Але цього вочевидь було замало, у зв'язку з чим особливого значення набувала українська поліція, яку мали створювати на визволених від більшовиків теренах. Найдокладніше про це йдеться у директивних настановах «Боротьба і діяльність ОУН під час війни», яку було розроблено бандерівцями. «Народна міліція» розглядалася в них як «організована форма націоналістично-революційних сил України», що «буде мусіти найправдоподібніше в початках перейняти на себе організування української збройної сили»⁸². З такою метою пропонувалося «дуже інтенсивно пропагувати справу озброєння всіх українців»⁸³.

Із тих самих засад виходив і мельниківський Провід. Так, один з керівників київської міської поліції сотник А. Мельничук згадував, як під час нелегальної зустрічі у грудні 1941 р. військовий референт ПУН генерал-хорунжий М. Капустянський визначав, «що завдання українських націоналістів на цей час полягає у тому, щоб придбати щонайбільше зброї і залучати до поліції щонайбільше українців. При цьому він підкреслив, що українська поліція має стати зав'язком української армії, яка мала б змогу збройним шляхом встановити на Україні самостійну державу»⁸⁴. Ми зараз не маємо на меті надати мораль-

⁸⁰ Капустянський М. Пригадалося // На зов Києва. – С. 179–182.

⁸¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади. – Вінніпег, 1981. – С. 120.

⁸² ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 74.

⁸³ Там само, арк. 81.

⁸⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), ф. 5, спр. 26 748, арк. 63–64. Див. також: *Войновський П.* Моє найвище щастя: Споми-ни. – К., 1999. – С. 258–259.

ної оцінки тої гри, яку вели з німцями оунівці, гри, небезпечної не лише для життя, а й для власного сумління. Але те, що було зрозуміло провідникам націоналістів, було зрозуміло, а згодом і достеменно відомо німцям. Так, у черговому «Звіті про стан справ і діяльність» (щомісячному зведенні РСГА) 1941 р. доповідалося про арешт групи бандерівців, яким було поставлено завдання, що «відповідали вже відомим намірам угруповання Бандери:

– створення української міліції;

– призначення міських голів і начальників міліції з власних лав».

«Якою мірою ці плани набули сьогодні однозначно спрямований проти германського Райху характер, – йшлося далі у документі, – виявляється з висловів одного із заарештованих. Прибічникам ОУН було поставлено завдання розшукувати російську зброю і боеприпаси і надійно їх переховувати, щоб вони не потрапили до рук німецького Вермахту. Коли прийде час, який керівництво ОУН визнає слушним, і буде створено партизанські загони, треба буде виступити проти німецьких окупаційних військ. Партизанські загони буде створено з вірних Бандері міліціонерів»⁸⁵.

Хоч би як вважав Войновський, що Вермахт, на відміну від СС і гестапо, лояльно ставився до ОУН⁸⁶, але, сповна розуму, такому розвитку подій військова влада потурати не могла. І не потурала. Хоча у виданих генералом фон Роком 11 липня 1941 р. «Особливих директивах з українського питання» територію України було визначено як «життєвий простір дружнього народу», але стосовно прагнення українців до політичної діяльності було сказано, що його «треба зупиняти і спрямовувати на соціальну допомогу»⁸⁷. Період ілюзій стосовно українсько-німецької дружби завершився дуже швидко, і вже у вересневому наказі ОКВ безпеки «значних політичних й економічних конфліктів, що мають місце на окупованій території», убачалися в тому, «що націоналістичні й інші кола використовують цю можливість, щоб разом з комуністичними заколотниками завдавати труднощів німецькій окупаційній владі». Тому генерал-фельдмаршал Кайтель вважав небажаним зміцнення місцевих поліційних сил, «оскільки це спричиняє зростання загрози

⁸⁵ Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hg. P. Klein. – Berlin, 1997. – S. 271–272.

⁸⁶ *Войновський П.* Зазн. праця. – С. 250.

⁸⁷ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 7, к. 407.

для наших власних військ»⁸⁸. У цьому контексті стає зрозумілим зауваження із серпневих директив генерала фон Рока: «Існує підозра, що українці повідомляють про виступ банд з метою отримати зброю»⁸⁹.

Для запобігання небезпеці фон Роком ще у липні було зазначено, що до місцевої поліції «дозволяється вступати лише особам, які перевірені СД і у документах військових органів влади визначені як благонадійні. Уже існуючу міліцію потрібно перевірити у сенсі цього розпорядження і за необхідності очистити від сумнівних осіб»⁹⁰.

Усі крапки над «і» було розставлено у вже неодноразово згадуваних директивах генерала Фридеричі від 14 листопада: «Допоміжні підрозділи, які створювано з місцевого населення, жодною мірою не можуть мати ознаки будь-якого майбутнього українського формування; вони слугують винятково німецьким [підкреслення документа. – В.Н.] цілям... Слід запобігати проникненню бандерівської пропаганди або інших політичних прагнень усередину допоміжних команд». Ступінь відповідальності було визначено чітко: «Місцеві жителі, яких допущено до німецької служби, мають бути найретельніше перевірені таємною польовою поліцією або СД і завжди знаходитися під контролем. За зраду вносити лише смертну кару повішенням». Організаційною запорукою додержання тих настанов мала бути чітка вимога: «командування завжди має залишатися у німецьких руках»⁹¹.

Через усе це слід визнати, що знов-таки найточніше перебіг створення української поліції для Києва надано у звіті «Ксенона»: «Українська поліція в той час підлягала німецькій військовій владі. 15.9.41 представники німецької військової влади, які приготувались на Київ, звернулися до української поліції [Житомира. – В.Н.], щоб їм дати кількох інструкторів для школення поліції на Київ, яка має бути вибрана з таборів сов[єтських] полонених в числі 200 чоловік»⁹². А далі, стосовно вже організаційного постановня в Києві «Ксенон» зазначає, що «командантом цієї поліції від німецької влади був призначений гауптман Дідіке... Крім того було кілька німецьких підстаршин, які завідували німецьким господарством»⁹³.

⁸⁸ Преступные цели – преступные средства. – С. 82–83.

⁸⁹ ЦДАВОУ, ф. КМФ–8, Т–501, рол. 7, к. 411.

⁹⁰ Там само, к. 407–408.

⁹¹ Там само, рол. 6, к. 545.

⁹² Кучерук О. Зазн. праця. – С. 81.

⁹³ Там само. – С. 82.

Яку ж участь взяла у наступних масових страхах пильно контролювана СД «українська поліція» Києва, яка складалася з 300 колишніх червоноармійців різних національностей, озброєних тридцятьма гвинтівками з 10 набоями на кожну, очолених німецьким капітаном і десятком-двома старшин, половина з яких були членами мельниківської ОУН?

Тут ми маємо знову зупинитися на джерелах, оскільки нам доведеться зараз звернутися до нової групи – свідчень учасників тих подій, наданих переважно під час повоєнних судових слідств у Радянському Союзі та Німеччині. На зміст цих документів, безумовно, вплинуло багато суб'єктивних чинників, які ми маємо враховувати під час їхнього використання. З боку звинувачених – це зрозуміле намагання зменшити ступінь своєї провини. З боку жертв – цілком природна за їхнього психічного стану неуважність до деталей. З боку свідків – знов-таки зрозуміле для цивільних невміння розрізнити окремі каральні підрозділи. Нарешті, з боку слідства – це обвинувачувальний (у Радянському Союзі) або виправдувальний (у ФРН) ухил. До того ж, якщо західнонімецьке судочинство діяло на загальноновизнаних сучасних європейських засадах, які вимагали доведення обвинувачення за допомогою численних свідчень, то радянська правова система, зокрема, військове судочинство, якому підлягали обвинувачені у тих справах, виходило з відомої максими генерального прокурора СРСР А. Вишинського – «зізнання – цариця доказів», що йшла від середньовічних процесів інквізиції. Внаслідок того до нас дійшов великий масив поодиноких свідчень, які ми не маємо змоги перевірити.

Із тих, що безпосередньо стосуються наших питань, можна послатися на протоколи допитів колишніх поліцаїв. Так, В. Покотило, який з початку жовтня 1941 р. служив в українській охоронній поліції, дав розлогі свідчення, у яких зізнався, що брав участь не лише у виявленні євреїв і комуністів, а й у численних розстрілах євреїв, партизанів, працівників НКВС, військовополонених, парашутистів і комуністів, серед яких були також діти і жінки. До цих розстрілів його разом з іншими поліцаями було залучено СД. І хоч згодом Покотило зрікся своїх свідчень, суд не взяв того до уваги⁹⁴. Зі свого боку, київський фольксдойче Ф. Круль, який з весни 1942 р. перебував на службі у СД, стверджував, що, хоча він кілька разів виїжджав у складі команди СД на розстріли, але сам у них участі не брав, а лише знаходився в оточенні⁹⁵. Киянин М. Фокин, який через дружину звів знайомство з прибулими до Києва

⁹⁴ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 258–261.

⁹⁵ Там же. – С. 286–288.

оунівцями, зокрема Р. Гордоном (псевдо – «Біда»), і з вересня 1941 р. до самого арешту Гордона працював під його керівництвом у слідчому відділі міської української поліції, свідчив, що працівники слідчого відділу у цей час «виявляли єврейські сім'ї, що залишилися у місті, виганяли їх на Лук'янівське кладовище і розстрілювали», хоча сам він у цьому участі не брав⁹⁶. Навпаки, кандидат у члени ВКП(б) С. Орлов, який на початку листопада в київському таборі для військовополонених на вул. Керосинній зголосився до служби в охоронній команді (пізніше батальйоні), стверджував, що службовці їхнього батальйону (зрозуміло, без нього) декілька разів брали участь у конвоюванні євреїв до Бабиного Яру, але у самому розстрілі участі не брали⁹⁷. Пізніше Орлов знов категорично підкреслив, що хоч батальйон брав також участь в арештах євреїв, але «розстрілами у Києві займалися лише німці»⁹⁸.

Щоб якось зверифікувати цю інформацію, звернемося до свідчень генерал-лейтенанта поліції П. Шеєра (Paul Scheer), який з листопада 1941 р. обіймав посаду начальника поліції охорони порядку (командувача охоронної поліції (щуполіції) і жандармерії) в генеральному окрузі Київ. До складу підпорядкованих Шеєру сил входили 1000 службовців німецької щуполіції, таке ж число поліцаїв двох українських поліційних батальйонів і 200 естонських фольксдойче з двох окремих поліційних рот⁹⁹. Під час Київського процесу 1946 р. він показав, що підпорядковані йому поліцаї щоночі розстрілювали 8–10 осіб за порушення комендантської години. Також він розповів, що впродовж 1942 р. виділяв СД необхідні сили для проведення масових арештів комуністів, а також спеціальні команди для проведення страт¹⁰⁰. Отож цілком ймовірно, що серед підлеглих генерала Шеєра, яких СД залучало до проведення розстрілів, могли бути й українські поліцаї.

Що ж до власних повноважень міської поліції, яка після створення німецької поліції охорони порядку теж підлягала Шеєрові¹⁰¹, то її службовці, як було зазначено, наприклад, у наказі № 3 по Володимирській райполіції від 28 жовтня 1941 р., мали лише «затримувати жидів, спекулянтів та інших карних злочинців і підозрілих осіб та направляти їх до

⁹⁶ДА СБУ, ф. 6, спр. 69 330 ФП, арк. 33.

⁹⁷Там само, ф. 5, спр. 66 434, арк. 21.

⁹⁸Там само, арк. 30.

⁹⁹Там само, спр. 55 663, т. 1, арк. 13.

¹⁰⁰Київський процес: Документи та матеріали. – К., 1995. – С. 42.

¹⁰¹Кучерук О. Зазн. праця. – С. 83.

поліції»¹⁰². У подальшому євреїв і тих, хто їх переховував, як і колишніх службовців НКВС, партизанів та інших «ворогів Райху», передавали (як ми можемо бачити з журналу реєстрації затриманих) або до міського слідчого відділу на Короленко, 15¹⁰³, або до СД на Короленко, 33¹⁰⁴, або безпосередньо до концтабору на Сирці¹⁰⁵.

Підсумовуючи усе вищевикладене, ми можемо погодитися з висновками, яких незабаром по описаних подіях дійшли провідники, щонайменше, бандерівської ОУН. Так, у одній з їх розробок для роз'яснювальної роботи було запропоновано виходити з того, що «українська поліція може бути тільки в Українській Державі», і «вияснити людям такі справи: ...

1. Нема ніде ніякої української поліції.

2. Є тільки німецька поліція, а при ній служать українці, як т.зв. шуцмани...

4. Шуцмани це не тільки українці, але ними бувають і москалі (в східних областях), поляки (Полісся), і фольксдойчі (всюди).

5. Людей побиває і грабує не українська поліція, а німецька при помочі шуцманів.

6. Між українцями, що служать в шуцманах, є чесні люди і темні типи, подібно, як у всіх урядах, де працюють українці.

7. Надужиття темних типів брати на їх власний рахунок, а не на рахунок усіх українців, що служать в шуцманах»¹⁰⁶.

А тепер звернемося, нарешті, до подій 29–30 вересня 1941 г. На початок відновимо їхній загальний перебіг. У «Донесеннях про події у СРСР» від 28 вересня зазначалося: «У підпалах [у Києві. – В.Н.] активну участь брали євреї. Начебто є 150 000 євреїв. Перевірити ці дані поки що неможливо. Під час першої акції 1600 арештів, вжито заходів щодо захоплення усього єврейства, передбачено страту щонайменше 50 000 євреїв. Вермахт вітає заходи і просить про радикальні дії. Міський комендант клопоче щодо публічної страти 20 євреїв»¹⁰⁷.

А «Донесення» від 7 жовтня надають стислий підсумок акції: «...за узгодження з комендантом міста, усім євреям було запропоновано з'явитися у понеділок, 29 вересня, на 8 годину ранку до визначеного

¹⁰² ДАКО, ф. Р-4437, оп. 1, спр. 1, арк. 321.

¹⁰³ Там само, спр. 2, арк. 1зв.-3, 8зв.-9.

¹⁰⁴ Там само, арк. 14зв.-15, 22зв.-23.

¹⁰⁵ Там само, арк. 27зв.-28.

¹⁰⁶ ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 246–247.

¹⁰⁷ Сборник документов об уничтожении евреев. – С. 77.

місця. Ці об'яви було розклеєно усім містом службовцями української міліції. Водночас було усно об'явлено, що всіх євреїв буде переселено. У співпраці зі штабом групи і двома командами поліційного полку “Південь” зондеркомандою 4а страчено 29 і 30 вересня 33 771 єврея. Гроші, коштовності, білизну і одяг було зібрано і передано Націонал-соціалістичній допомозі для фольксдойче, а також міській владі для розподілу серед нужденного населення. Операцію було проведено без перешкод. Інциденти не мали місця»¹⁰⁸.

Необхідних подробиць ми дізнаємося, насамперед, з матеріалів процесу колишніх службовців зондеркоманди 4а, що відбувся 1967–1968 рр. у м. Дармштадті. У тексті судового вироку, зокрема, зазначено:

«Оскільки у місті мало бути приблизно 150 000 євреїв і було передбачено втрату не менше ніж 50 000 євреїв, були необхідні точне планування, ґрунтовна підготовка і особлива організація, у яких також брав участь штаб айнзатцгрупи С. Між командиром айнзатцгрупи С д-ром Рашем і Блобелем, з одного боку, і комендантом міста... генерал-майором Ебергардом та 29-м армійським корпусом, що знаходився у Києві [командиром корпусу був генерал піхоти Г. фон Обстфельдер (Hans von Obstfelder). – *В.Н.*], з іншого, було проведено переговори. Під час них було накреслено у загальних рисах заплановане вбивство у зв'язку з “переселенням”... Оскільки за очікуваного масштабу втрати сил зондеркоманди 4а і додатних частин 3-ї роти батальйону СС і 3-го взводу 9-го резервного поліційного батальйону виявилось недостатньо, звернулися також до обергрупенфюрера СС Єкельна, який надав для підтримки зондеркоманди 4а 45-й і 303-й поліційні батальйони з поліційного полку “Росія–Південь”...

...Уже зранку 29 вересня 1941 р. єврейські сім'ї потяглися безперервними колонами вулицями Києва до місця збору – району Лук'янівки. З самого ранку місце збору і вулиці охороняли 303-й [майор Г. Ганібал відмовився брати участь у розстрілах, тому його батальйон було використано лише для патрулювання міста і оточення місця втрати]¹⁰⁹. – *В.Н.*] і 45-й поліційні батальйони, які знаходилися один від одного на відстані чутності...

На місці збору стояло оточення, в якому поруч із солдатами зондеркоманди 4а брали участь українська міліція, СС і поліція»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Там же. – С. 80.

¹⁰⁹ *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста. – С. 83.

¹¹⁰ *Justiz und NS-Verbrechen: Die deutschen Strafverfahren wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999.* – Bd. XXXI. – Amsterdam; München, 2004 (*дали* – *Justiz und NS-Verbrechen.* XXXI). – S. 181–182.

Свідки підтверджують наявність у зовнішньому оточенні української поліції. Так, Д. Проничева, що впродовж тих днів двічі врятувалася від розстрілу, розповідала 1946 р. у Комісії зі складання хроніки Великої вітчизняної війни: «Коли дійшли майже до воріт єврейського кладовища, там було дротяне загородження, стояли протитанкові їжаки. Біля входу стояли німці й українці, які перепускали за загородження»¹¹¹. Інші свідки додають, що у цьому оточенні знаходилася також німецька польова жандармерія. Г. Баташова, яка також врятувалася того дня від смерті, згадувала: «На підході по вулиці Дорогожицькій по обидва боки стояли німці. У світло-зелених мундирах, із білими бляхами на грудях. То була польова жандармерія. Вони похмуро дивилися на нас. Поміж них гестапівці в чорній формі віддавали якісь накази»¹¹².

«Тут супроводжуючих неєврейської національності відсиляли назад. Євреї мали пересікти загородження, крізь яке нікого не випускали назад. За огороженням знаходилося щільне оточення, з добре озброєними вартівими, які гнали євреїв далі [Зі спогадів Г. Баташової: “По Дорогожицькій, між двома кладовищами, прохід звужувався. Тут ми побачили щось подібне до застави. З обох боків чорніли протитанкові „їжаки”. Від них тягся колючий дріт. За заставою стояли впритул один до одного з автоматами німці – тримали розгорнуті мішки. Це було оточення”¹¹³. – В.Н.]. Спочатку євреї мали пройти далі дорогою між двома кладовищами до алеї, що вела у напрямку Бабиного Яру. При цьому євреїв реєстрували, відбирали паспорти і цінні речі, а трохи далі вони здавали свій багаж [Зі спогадів Г. Баташової: “В мішки слід було кидати паспорти, в інші – цінності, ще за кілька кроків відбирали майно...”¹¹⁴ – В.Н.]]¹¹⁵.

На цьому місці знов з’являється українська поліція. Ф. Гефер (Fritz Höfer), який на той час був водієм у зондеркоманді 4а, свідчив: «Одного разу я отримав завдання поїхати своєю вантажівкою за місто. Як проводир зі мною був українець. Було це близько десятої. Дорогою ми обігнали євреїв, що рухалися колоною з поклажею тим же напрямком... На великій відкритій поляні лежали купи одягу – по них я й їхав. Я зупинився поруч, і українці, що знаходилися на поляні, почали навантажув-

¹¹¹ ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 245, арк. 116–117.

¹¹² *Петрашевич Ю.* Тіні Бабиного Яру: Нові факти і свідчення очевидців // *Київ.* – 1994. – № 1. – С. 97–98.

¹¹³ Там само. – С. 98.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ *Justiz und NS-Verbrechen.* XXXI. – S. 182.

вати машину речами»¹¹⁶. Назагал для німців українцями були усі мешканці України, якщо вони достеменно не були кимсь іншим, наприклад, як у даному випадку, євреями. Але тут ми маємо змогу уточнити, про кого йдеться.

1946 р. Міністерством держбезпеки був заарештований киянин О. Стасюк, який потрапив до полону у київському котлі, був направлений до житомирського табору військовополонених, а там опинився у числі тих, хто зголосився до служби у київській поліції. До Києва їх привезли одразу по зайнятті німцями міста¹¹⁷. На допиті Стасюк докладно розповів, як на перший або другий день розстрілу 40 поліцаїв з їхнього підрозділу двома машинами привезли до якоїсь вулиці поблизу Бабиного Яру. Згодом якийсь німець повів їх «на те місце, де відбирали у єврейського населення носильні речі... Нас усіх, поліцаїв, примусили усі ті речі зносити до одного місця і складати у порядку... Коли там збрали речі, прийшли вантажівки. Нам наказали ті речі вантажити на авто, а коли навантажені машини відходили... до міста... ми охороняли речі, які ще залишалися»¹¹⁸.

Повернемося до свідчень Гефера: «С того місця я бачив, що євреїв, які прибували... зустрічали також українці і спрямовували до того місця, де вони мали по черзі складати своє збіжжя, пальта, взуття, верхній одяг і навіть спідню білизну. У визначеному місці євреї мали складати й свої коштовності»¹¹⁹.

А це вже, здається, інша команда. Одного з перших днів по вступі німців у дворі будинку № 41 по вул. Ярославській, що на київським Подолі, у супроводі такого собі М. Григор'єва з'явився чоловік¹²⁰ на ім'я чи то Василь, чи то Гриша (прізвище його так і залишилося невідомим), який начебто раніше був вчителем, а тепер перекладачем при поліції. Про останнє свідчила трикольорова жовто-синьо-біла пов'язка на рукаві¹²¹. Навколо нього швидко зібралася група з сімох осіб, двох з яких було затримано 1947 р. Одним був засуджений напередодні війни за спекуляцію Ф. Сирош, якому гостро не вистачало грошей, щоб прогону-

¹¹⁶ «Schöne Zeiten»: Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer / Hg. E. Klee, W. Dreßen, V. Rieß. – Frankfurt/Main, 1988 (*дали* – «Schöne Zeiten»). – С. 66–67.

¹¹⁷ ДА СБУ, ф. 5, спр. 26 304, арк. 63зв.–64.

¹¹⁸ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 280–281.

¹¹⁹ «Schöne Zeiten». – С. 67.

¹²⁰ ДА СБУ, ф. 5, спр. 56 756, арк. 51.

¹²¹ Там само, арк. 41зв.

вати дружину і двох дітей¹²². На допиті він свідчив: «Почалося з того, що зустрівшись з вчителем Василем і Григор'євим..., я спитав їх, як би здобути доброго костюма... Василь сказав мені, що, якщо я буду виконувати його доручення – виявляти євреїв, що залишилися по помешканнях, збирати їх до підвалу і конвоювати – передавати німецькій поліції, він дасть мені не тільки костюм, а одягне з голови до ніг. Я на те Василю дав згоду, одержав того разу темно-синього костюму і пішов додому.

Наступного дня, числа десь 25 вересня 1941 року, мені, разом з Григор'євим, Музирою І.Ф. і Безвербним, Василь доручив забрати групу євреїв з підвалу будинку № 39 по Ярославській і відвести до поліції на Короленко 15 [тобто до української, а не німецької поліції. – *В.Н.*]. Забравши євреїв, осіб 6–8, відвели до поліції і здали, чому повернулися додому»¹²³. Ця аматорська діяльність тривала кілька днів, аж поки не стало 29 вересня. «У день масового розстрілу... у цьому підвалі нами було зібрано осіб 15 євреїв, серед яких було декілька жінок. Я., Григор'єв, Музира, Безвербний і Щербина вивели з підвалу всіх разом і повели на Короленка 15, там у нас євреїв не прийняли і запропонували вести до Бабиного Яру. Тоді ми забрали їх, і В. Житомирською, далі Артема привели до Бабиного Яру...»¹²⁴ Передамо слово І. Музирі: «Григор'єв підійшов до німецького офіцера і заявив: “Ми українська поліція – привели жидів”. Спершу німецький офіцер не зрозумів Григор'єва, але жінка-єврейка, що стояла поруч, переклала йому слова Григор'єва. Після того офіцер покликав іншого німця і наказав йому відвести нас далі у поле, де усіх роздягали.

Коли прийшли на це місце, я, Сирош, Григор'єв, Гришка [він же Василь. – *В.Н.*] і Щербина розпочали роздягати усіх людей, що йшли повз нас. Після того, як з того, хто проходив, було знято весь верхній одяг, він проходив уперед, а ми роздягали наступних. Приблизно за годину до нас підійшов німець і наказав припинити роздягати людей і почати вантажити речі на авто. Вантаженням речей ми займалися години 4 або 5, а після стали просити німецького офіцера, щоб він дозволив нам йти додому. Спершу він нас не відпускав, а після наказав іншому німцю, щоб нас провели крізь пости, що було виставлено навколо Бабиного Яру»¹²⁵.

¹²² Там само, арк. 33зв.

¹²³ Там само, арк. 13–14.

¹²⁴ Там само, арк. 15.

¹²⁵ Там само, арк. 53.

Але євреям йти додому не дозволялось. «По тому оточення, що стояло щільним ланцюгом уздовж дороги, підганяло їх ударами до відкритої території, розташованої наприкінці алеї [Зі спогадів Г. Баташової: “...крім проходу до Бабиного Яру, жодної дороги не було. Уздовж неї росли дерева, а поміж ними, суцільним коридором, стояли німецькі автоматники з собаками. Після здачі документів і майна німці накидалися на людей, б’ючи їх палицями... На тих, хто падав, німці спускали собак”¹²⁶. – В.Н.] ...Тих, хто приходив на відкрите місце, примушували роздягтися. Задля переконливості наказ супроводжували ударами. Якщо справа йшла повільно, то одяг зривали. Після того жертв гольцем або частково у спідній білизні та знов-таки з биттям, щоб прискорити розстріл, підганяли до балки»¹²⁷.

Тут знов з’являються українці. Гефер свідчив: «У той час як одні люди роздягалися, а більшість чекала на свою чергу, стояв страшний гвалт. Українці не звертали на нього жодної уваги. Вони продовжували похопцем гнати людей крізь проходи до яру»¹²⁸.

На наявність тут, біля самого яру, українських поліцаїв беззаперечно вказують обставини врятування, щонайменше, трьох осіб. Перша – Баташова: «Ми опинилися на галявині з притоптаною травою... На протилежному боці поляни, з усіх боків оточеної німцями, височів земляний насип. За ним безугодно цокотіли кулемети. Проходи в насипу були прориті під гострим кутом, аби ніхто не міг бачити, що там далі відбувається. Тут, на зеленому майдані, з людей зривали одіж, білизну і, б’ючи палицями, гнали голими до проходів. Діти, дорослі кидалися вусебіч, кричучи криком від жаху. На землі лежало немовля... Німець підійшов і палицею розтросив йому голову...

Я кинулася до поліцає, вблагала вберегти Гриця [молодшого брата Баташової. – В.Н.]. Він щось крикнув і пхнув нас так, що ми попадали...

Неподалік стояв поліцає. Ми [з сусідкою Баташової М. Пальті. – В.Н.] підбігли до нього, попросили допомогти, пояснювали, що ми росіянки, прийшли випадково, з цікавості.

– Я бачу, що ви не жидівки, – сказав він. Та раптом, наче когось злякався, закричав: – Жиди, чи не жиди – марш до яру!

...я вдивлялась у вічі поліцаїв, шукала співчуття. На німців жодної надії у мене не було. Нарешті я помітила одного поліцає. Я відчула в ньому щось людське. Ми підбігли до нього.

¹²⁶Петрашевич Ю. Зазн. праця. – С. 98.

¹²⁷Justiz und NS-Verbrechen. XXXI. – S. 182–183.

¹²⁸«Schöne Zeiten». – S. 69.

– Мені байдуже, хто ви, – тихо сказав він. – Я допоможу вам.

Він повів нас до групи німців, що стояли по той бік оточення біля легкового автомобіля. Тут були гори речей. Німці тягали їх звідтіля, де роздягалися люди, кидали ношу на траву і швидко поверталися назад.

Поліцай став пояснювати німцям, що ми сестри (в мене так само були світлі очі й коса) і випадково опинилися тут.

Німці запитали адресу і прізвище.

Я назвала своє справжнє прізвище – Баташова. Маня назвалася Чорнецькою (прізвище жінки, яка жила в їхній сім'ї)... Німець закричав, що ми збрехали: сестри, а прізвища різні! Ми словами, руками почали пояснювати, що двоюрідні. Поліцай підтвердив.

Нас увіпхнули в машину й повезли. А за кілька хвилин випхнули на розі вулиць Мельникова і Пугачова»¹²⁹.

Друга – Пронічева: «Я викинула свій паспорт, залишивши у себе деякі документи, як-то профспілковий квиток, трудову книжку, у яких записано лише моє прізвище, а національність не зазначено. Після того, як я потрапила до рук поліцаїв, я першому ж поліцаєві чистою українською мовою заявила, що не єврейка, що я українка і випадково сюди потрапила; при цьому я йому показувала свої документи. Він мені запропонував сісти неподалік від того місця, де роздягали єврейське населення, і сказав, щоб я зачекала до вечора, а ввечері зможу піти додому. Я приєдналася до групки людей, які випадково сюди потрапили. У такий спосіб мене не роздягли. Там я просиділа до вечора.

Протягом того дня я бачила жахливі картини: люди на моїх очах божеволіли, сивіли, навкруги були несамовиті крики і стогін. Я бачила, коли німці відбирали у матерів дітей і кидали їх з урвища донизу до яру. Надвечір до нашої групи під'їхало авто, з нього вийшов німецький офіцер. Розпитавши, що це за група, він наказав усіх нас розстріляти, пояснивши, що звідси не можна випускати людей, які, хоч і не є євреями, але бачили усе, що тут відбулося»¹³⁰.

Нарешті, третій – це В. Альперін, який згадував, як його, п'ятирічного хлопчика, разом із матір'ю і бабусею вивів майже з-під кулемета за межі Бабиного Яру український поліцай «із сумними очима», який назвався «паном Гордоном». Більше того, наступного дня він надав їм довідку, яка засвідчувала, що це українська родина, і навіть допоміг от-

¹²⁹ *Петрашевич Ю.* Зазн. праця. – С. 98–99.

¹³⁰ *Бабий Яр: человек, власть, история.* – С. 278–279.

римати ордер на поселення в іншій квартирі, оскільки в колишній жити було небезпечно¹³¹.

Навіщо ж були потрібні німцям майже на самому місці розстрілу ті, озброєні лише кийками, українські поліцаї? Несподівану відповідь на це питання ми знаходимо в одному з чергових донесень, які на початку вересня 1941 р. д-р Раш спрямував до Берліна:

«До активних кроків проти євреїв населення майже ніде схилити не вдалося. Це має бути віднесено на рахунок страху від того, що червоні ще можуть повернутися, що досі має місце у широких колах... Щоб побороти цей психоз страху і зруйнувати чари, які мали в очах українців євреї як носії політичної влади, айнзатцкоманда 6 неодноразово наказувала перед розстрілом проводити євреїв містом під охороною. Також надавалося ваги присутності на страхах євреїв міліціонерів (українська служба охорони порядку)»¹³².

Залучення української поліції до страт мало... виховально-психологічний аспект! Але найвідповідальнішою роботи їм не доручали.

«В одній з тих балок, що були витягнені на кілька сот метрів і мали численні звивини, знаходилося кілька розстрілених команд зондеркоманди 4а, доданих частин 3-ї роти батальйону СС [А. Круглов, спираючись на літературу, стверджує, що оберштурмфюрер Графхорст також відмовився брати участь у розстрілах і його роту було призначено для патрулювання міста¹³³. – В.Н.] і 3-го взводу 9-го резервного поліційного батальйону [безпосередньо у розстрілах брали участь також команди 45-го резервного поліційного батальйону, що було з'ясовано під час процесу над його службовцями у м. Регенсбурзі 1971 р.¹³⁴ – В.Н.], які знаходилися на рівній відстані один від одного. Розстрільні команди складалися з одного стрільця з автоматом, двох осіб, які набивали магазини, і декількох осіб, які заганяли жертви до балки. Жертв зіштовхували на дно балки до команди катів. Вони мали лягати долілиць на скривавлені трупи вже розстріляних. Якщо вони не робили того самохіть, їх били та валили з ніг. Після того стрільці йшли хиткими горами трупів до жертв

¹³¹ Коваль М. В. Трагедия Бабьего Яра: история и современность // *Новая и новейшая история*. – 1998. – № 4. – С. 28.

¹³² Сборник документов об уничтожении евреев. – С. 72.

¹³³ Круглов А. Энциклопедия Холокоста. – С. 83.

¹³⁴ Justiz und NS-Verbrechen: Die deutschen Strafverfahren wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999. – Bd. XXXVI. – Amsterdam; München, 2006. – S. 81–82.

і стріляли їм у потилицю. У такий спосіб балка сповнювалася багатьма шарами жертв у напрямку з кінця до початку і від краю до краю»¹³⁵.

Ми завершили нашу розвідку і, сподіваємося, наблизилися до відповіді на питання: хто був катами окупованого Києва? Але для того, щоб робити якісь ширші узагальнення, треба відтворити всебічну картину, можливо, щодо кожного окремого населеного пункту, розв'язавши при цьому такі проблеми:

- чим керувалися організатори та учасники каральних акцій?
- хто був їх ініціатором, а хто – співучасником?
- які саме підрозділи та структури брали в них участь?
- яким був їхній особовий склад?

Такі дослідження сьогодні мають бути проведені саме на рівні т.зв. мікроісторії, на ґрунті винятково первинних джерел¹³⁶, тобто свідчень безпосередніх учасників подій з різних боків, з обов'язковим порівняльним аналізом у класичних традиціях позитивістської історіографії і критичним переглядом усієї наявної літератури. Тільки по завершенні цієї тривалої і прискіпливої роботи можна буде вести мову про загальні висновки щодо ситуації в окремих регіонах та Україні в цілому.

¹³⁵Justiz und NS-Verbrechen. XXXI. – S. 183.

¹³⁶Докладно про авторську концепцію первинних і вторинних джерел див.: *Нахманович В.* Источники и литература. Проблемы систематизации и особенности изучения // *Бабий Яр: человек, власть, история.* – С. 21–24.